

JAN POL SARTR EKZISTENSIAL FALSAFASI - GUMANIZM SIFATIDA

DJURAYEV G'olib Abdurasulovich

ALFRAGANUS UNIVERSITY, katta o'qituvchisi

ORCID 0009-0008-3136-4372

jorayev2144@gmail.com

ANNOTATSIYA

Jahon falsafa tarixida va insoniyatning tafakkur taraqqiyotida o'z ta'siriga ega bo'lgan ekzistensializm, ayniqsa, fransuz ekzistensial falsafasi inson erkinligi, mas'uliyat, tanlov ixtiyori, hayot va o'lim orasidagi mavjudlik, mavjudlikning mohiyatini falsafiy tahlil etishda o'ziga xos yondashuvi bilan ahamiyatlidir. Bunda Jan Pol Sartrning inson va uning mavjudligi muammosini falsafiy konseptual ifodalab berishi nafaqat o'z davrida sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy inqirozni bevosita guvohi bo'lgan jamiyat intellektuallari diqqatini jalb etdi, balki zamonaviy ijtimoiy-siyosiy muammolarni falsafiy anglashda dolzarbdir. Maqolada Jan Pol Sartrning ekzistensial falsafasining insonparvarlik jihatlari haqida mulohaza yuritiladi.

Kalit so'zlar: *ekzistensializm, erkinlik, mavjudlik, mohiyat, insoniy subyektivizm, Jan Pol Sartr, Albert Kamyu, isyon.*

ABSTRACT

Existentialism, which has had its influence in the history of world philosophy and the development of human thought, especially the French existential philosophy, has a philosophical analysis of human freedom, responsibility, free will, existence between life and death, and the essence of existence. is significant with its unique approach. In this, Jean-Paul Sartre's philosophical conceptual expression of the problem of man and his existence not only attracted the attention of intellectuals of the society who directly witnessed the socio-political crisis that occurred in his time, but is also relevant in the philosophical understanding of modern socio-political problems. The article discusses the humanitarian aspects of Jean-Paul Sartre's existential philosophy.

Key words: *existentialism, freedom, existence, essence, human subjectivism, Jean Paul Sartre, Albert Camus, rebellion.*

KIRISH

Ekzistensializm haqida tadqiqotlarning barchasi albatta Jan Pol Sartr shaxsiyati bilan to'qnash keladi va ushbu ta'limotning mazmuni uning ijodi orqali anglashiladi. Fransuz ekzistensialistlari orasida Jan Pol Sartning falsafiy qarashlarining markazida

inson mavjudligi va mohiyati masalasi yotsada eng avvalo erkinlik va haqiqiylik g'oyalari gumanizmning yangi bosqichga ko'tarilishi bilan ilmiy-falsafiy qimmatga ega deb bilamiz. Albatta, insoniyat fikriy taraqqiyotida faylasuflarning antropologik qarashlarida mavjudlik va mohiyat kabi ontropologik kategoriyalar bilan ilmiy-nazariy tushuntirish hamda konsepsiyalar turlicha bo'lsa-da o'z hayotiy pozitsiyasi bilan amaliy faoliyatini ochiq ifodalaganlari kamdan-kam uchraydi. Aynan faoliyatga ko'chgan individual dunyoqarash ijtimoiy dunyoqarashga ta'sirini ko'rsatishini bugungi kundagi dunyoning aksiologik manzarasida bot-bot sizib chiqayotgan go'yalarning ifodasi o'laroq ko'rishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Jan Pol Sartr ilmiy-falsafiy qarashlari G'arbda bugungi kunda ham keng miqiyosda o'rgalishi bilan birga ijtimoiy-siyosiy jarayorlarda insonparvarlik g'oyalarining ijtimoiy anglashinishi davom etayotganligini kuzatish mumkin. Jumladan X.Lofman, J.Sarokchi, P.Noyen Van Ney, R.Bollenger, S.Grepin, Roming, A.Gayd, F.Maorik, S.Viggem kabi mualliflarning asarlarida ekzistensiyachilikning asosiy tushuncha va tamoyillari bu oqim vakillarining asarlarining falsafiy talqini berilgan. Rossiyada esa Kuznetsov, T.A. Saxarova, S.I. Velikovskiy, YE.P.Kushkin, V.YE.Balaxonov, E. Salovyev, Y.Davvedovo'm va boshqa rus faylasufi va adabiyotshunoslari tomonidan tadqiq etilgan. O'zbekistonda V.Alimasov, M.Abdullayeva, R.Nosirov, I.Karimov, U.Xaydarov, S. Yo'ldoshev, M.Usmonov, R.Karimov, G.Kabulniyozova, G.Ro'zmatova, Abdulla Sherning o'quv qo'llanmalarida falsafa doirasida taxlil etilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot olib borish mobaynida dialektik, tizimlashtirish, taqqoslash, tarixiylik va vorisiylik tamoyillaridan foydalanildi.

NATIJA VA TAHLILLAR

Fransiyalik faylasuf, yozuvchi va dramaturg Jan Pol Sartr 1905 yil 21 iyunda Parijda dengiz muhandisi oilasida tug'ilgan. Jan Pol Sartr 1 yoshga to'lganida otasi Fransiyaning Hindixitoydagi mustamlakasida yuqturilgan kasallikdan vafot etadi. Shundan keyin onasi o'g'lini olib Parijga, o'z ota onasinikiga ketadi. Jan Pol Sartrning buvasi Charl Shveytser professor, filolog va adabiyotshunos bo'lgan, nevarasini iqtidorli bola deb hisoblardi, shuning uchun uni maktabga yubormay, uyda matematika va nemis tilidan dars beradi.

Jan Pol Sartr o'zining "So'z" degan avtobiografik asarida yozishicha buvasi o'z zamonining yetuk insonlaridan bo'lgan, ya'ni u yaxshigina hurmatga ega bo'lgan va

o‘z navbatida juda qattiqqul inson bo‘lgan. Va shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki Jan Pol Sartr erishgan yutuqlarida buvasining o‘rni juda kattadir. Umuman Jan Pol Sartrni aytishicha uning yoshligi judayam baxtiyor o‘tgan va u yoshligidayoq o‘zini qanchalik iqtidorga egaligini bilgan va tez-tez o‘ziga-o‘zi shunday baho bergan “men yaxshigina iste’dodga egaman, lekin bu kamlik qiladi, men daho bo‘lishim kerak”[Стретерн, 2005:10] shu shiorni ilgari surib u o‘z maqsadiga erishdi ham.

Shu yillarning birida Jan Pol Sartr hayotida bir kungilsizlik sodir bo‘ladi va bu butun uning hayotida o‘z izini qoldiradi. U ta’til paytida sohil buyiga boradi va shamollab qoladi o‘sha paytlarda shamollash hozirgidek yengil o‘tib ketmagan, meditsinaning hali bugunchalik rivojlanmaganligi sababidan albatta. Shunday qilib shamollash asorati uning ko‘ziga ta’sir o‘tqazadi va bu hattoki uni bir ko‘zining juda past darajadagi (sezuvchan ekzotropiya) ko‘rishiga olib keladi. Shular ta’sirida yosh Jan Pol Sartr xunuk bir bolachaga aylanib qoladi. Lekin undagi solipsizmga (lot. solus - yakka, yagona, ipse - o‘zim, o‘zi, subyektiv idealistik nazariya. Bunga ko‘ra, faqat inson va uning ongi mavjuddir; obyektiv olam faqatgina insonning ongidagina mavjud) [2, 2004:371] oid dunyoqarash bu kungilsizlikni tushkunlikka tushmasdan yengib o‘tishga yordam beradi va uning baxtiyor yoshligi davom etadi.

Shundan keyin uning hayotida yana bir noxushlik sodir bo‘ladi. Onasi Ann-Mari ikkinchi marta turmushga chiqadi. Va yosh Jan Pol Sartr onasi bilan ugay otasining uyiga, Fransiyaning g‘arbiy qirg‘og‘idagi Roshel shahriga kuchib ketadi. Bu uning hayotidagi birinchi sayohat edi. Uning ugay otasi davlatmand odam edi. Keyinchalik avtobiografiyasida aytishicha onasi ugay otasiga faqatgina pul uchun turmushga chiqqan ekan. Ugay otasi boy bo‘lish bilan birgalikda ziyoli ham edi. U 12 yoshli Jan Pol Sartrga har kuni o‘z qabulxonasida geometriya va algebradan dars berardi. Jan Pol Sartrning aytishicha ugay otasi judayam qattiqqul odam bo‘lgan, agar Jan Pol Sartr darslarni yaxshi o‘zlashtira olmasa juda qattiq kaltaklaganini keyinchalik uni o‘zi 50 yoshida yozgan avtobiografiyasida yozadi.

Umuman u buvasi va ugay otasining ta’sirida yaxshigina bilimga ega bo‘ladi. Buning natijasi ularoq u sinfdoshlari orasida o‘z iqtidori bilan ajralib turardi. Lekin uni tengdoshlari unchalik yoqtirmasdi. Bunig sababi birinchidan uning g‘ilay bo‘lganligi bo‘lsa, ikkinchidan uning solipsizmga asoslangan dunyoqarashi edi.

“Jan Pol Sartr 14 yoshida o‘zining ikkinchi romanini yozadi. Bu tarixiy roman bo‘lib o‘rta asrlarda yashab o‘tgan Germaniyalik tiran haqida edi. Asarning nomi “Gets fon Berlixengen” edi. Asarning kulminatsion nuqtasida halq tiranga qarshi qo‘zg‘olon kutaradi va tiranni o‘limga mahkum etadi. Uning boshini soatning rim raqamidagi 12 dan chiqarib qo‘yadi. Va qachonki soat strelkalari 12 ga kelsa boshini tanasidan judo qilishi kerak bo‘ladi. Tiran umrining oxirgi daqiqalari romanda juda

ta'sirli qilib yoritilgan. Uning boshi juda sekinlik bilan soat strelkalari yordamida tanasidan judo qilinadi. Mana shu lahzalar muallif tomonidan juda ustalik bilan tasvirlanadi" [Сретен, 2005:15]

U qirollik litseyida o'qib yurgan paytlarida uning kundaliklari aforizmlar bilan to'lardi. Ya'ni u tarixiy voqealar va tarixiy romanlar yozishdan, aforizm yozishga qiziqib qoldi. Litseyi bitirgandan so'ng Jan Pol Sartr Ekol Normal oliy maktabiga bakalavr bosqichiga o'qishga qabul qilinadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bu maskan boshqa o'quv maskanlaridan o'zining kuchli ta'lim berishi bilan tubdan farq qilardi. Ya'ni bu maskandan o'sha paytda ko'plab buyuk siymolar yetishib chiqdi. Jumladan: Raymon Aron, Moris Mero Ponti, buyuk antropolog Klod Levi Stross, teolog va faylasuf Simona Veyil va Jan Pol Sartrning mashuqasi bo'lmish Simona de Bovaurlardir. Hatto mana shu davrada ham Jan Pol Sartrning iqtidori alohida ko'zga tashlanib turardi. Uni yuqoridagi do'stlari "ko'zoynak talaba" deb atashardi. Va ular Jan Pol Sartr haqidagi o'z taassurotlarini quyidagicha ta'kidlashardi: "Agar u uxlamayotgan bo'lsa, demak u fikrlayapti". Shu so'zlardan ham o'zining davrasida Jan Pol Sartrning qanaqa mavqega egaligini bilib olish unchalik qiyin emas. U judayam ko'p kitob o'qirdi, faqatgina o'qituvchilar tavsiya qilgan kitoblar bundan mustasno edi. Shuning oqibatida u imtihondan muvafaqiyatli o'tolmasdi va qaytadan topshirgan paytlari ham bo'lgan. U odatda bo'sh vaqtini kafeda o'z do'stlari bo'lmish Raymon Aron va Merlo Ponti bilan falsafa doirasidagi bahslar bilan o'tqazardi. Va bir kuni bu bahsga 21 yoshli Simona de Bovaur qo'shiladi. U falsafani juda yaxshi bilgani uchun Jan Pol Sartrni e'tiborini juda tez fursatda qozonadi. Va bu e'tibor bora-bora sevgiga aylanadi. Ularning dunyoqarashi va ruhiy holatlari bir biriga juda ham mos edi. Ular birgalikda ovqatlanishar, turli falsafiy masalalarda bahslar qilishar, sayr qilishar va albatta, kitob o'qishardi. Buning natijasida falsafadan imtihon paytida Jan Pol Sartr birinchi va Simona ikkinchi o'rinni oldi. Albatta, salohiyat jihatdan o'ta kuchli bo'lgan bunaqa guruhda birinchi va ikkinchi o'rinlarni olish juda mushkul edi.

Shu bilan ularning baxtli talabalik davri ham o'z nihoyasiga yetadi. Va ularning yo'li ayro tushadi. Ya'ni Jan Pol Sartr harbiy xizmatga Simona esa pedagogik faoliyatini boshlashgan. Umuman Jan Pol Sartr harbiy xizmatdan keyin Yaponiyada ma'ruza o'qishni rejalashtirib qo'yadi. U o'z ijodkorlik faoliyatini davom ettirish uchun o'z oldiga uchta prinsipni qonun sifatida qabul qiladi. Bular: "sayohat, poligamiya va ochiqlik" dir. Bu prinsiplar uning hayot tarziga aylanadi ya'ni bu faqatgina nazariya emas edi. U o'z hayotini Simona bilan bog'lashni xohlardi, lekin o'z erkini cheklashni xohlamasdi, bu yuqoridagi prinsiplarga xalaqit berishi mumkin edi. Shu sababdan u Simonaga 2 yil birgalikda yashab va 2-3 yil alohida yashashni

taklif qiladi. Uningcha, faqat shu yo‘l bilan ular aloqalarini saqlab qolishi mumkin edi. Ya‘ni bir–birlarini erkini cheklamagan holda. U harbiy xizmatda qo‘liga tushgan barcha falsafiy asarlarni o‘qib chiqadi va ularning birontasidan ko‘ngli to‘lmaydi. Uning aytishicha bironta klassik faylasuflarning ta‘limotlari real hayotga to‘g‘ri kelmaydi. Harbiy xizmatdan keyin u Le Gavr shahri gimnaziyasida o‘qituvchilik qiladi. Kunlardan bir kuni o‘zining falsafadan ko‘ngli tulmaganligi haqida Simona va do‘sti Aronga aytadi. Shunda ular uni nemis faylasufi bo‘lmish Edmund Gusserl fenomenologiyasini o‘rganishini tavsiya etadilar.

Faqat shundan keyingina Jan Pol Sartr o‘zining fikrlari “mavjudlik fasafasi” bo‘lmish “ekzistensializm” ga yaqinligini biladi va butun umri davomida o‘zini shu oqim vakili deb hisoblaydi. Uning ekzistensial qarashlariga shuningdek, nemis faylasufi M.Xaydeggerning qarashlari ham katta ta‘sir o‘tqazgan. Jan Pol Sartr yuqoridagi faylasuflarning qarashlarini o‘rganish uchun Germaniyaga ikki yilga malaka oshirishga boradi. So‘ng u Parijga kelib u yerdagi litseylardan birida o‘qituvchilik faoliyatini davom ettiradi. 1945 yilda “Yangi davr” jurnaliga asos soladi. Bu jurnal Fransiyada juda katta mavqega ega bo‘ladi. Jurnalda uning marksizm asosida qurilgan ijtimoiy-siyosiy mavzuidagi maqolalari e‘lon qilib turildi. 1950-yillarning boshlarida u falsafa va adabiyotdan uzoqlashib o‘z faoliyatini marksizmni ochiq targ‘ib qilishga qaratadi. Buning natijasida o‘zining izdoshi bo‘lmish A.Kamyu u bilan aloqani uzadi. Jan Pol Sartr marksizm orqali o‘zining ekzistensial g‘oyalarini jamiyat hayotiga tatbiq qilmoqchi bo‘ladi. O‘zining shu g‘oyasini amalga oshirish uchun umrining 20 yilini sarf etadi. U bir muddat marksizm asosiga qurilgan SSSR ga hurmat bilan qaraydi. Keyinchalik esa bu tizimdan ko‘ngli soviy boshlaydi. 1970 yillardan keyin u siyosiy faoliyatdan uzoqlashadi.

Jan Pol Sartr o‘zidan juda ko‘plab romanlar, pyesalar va maqolalar qoldirgan. Jumladan: romanlar “Ozod yo‘llar”, “Muhlat”, “Qalbdagi o‘lim”, “Tangri va Iblis”, “Borliq va hech narsa”, “Ko‘ngil aynishi”, “Gets fon Berlixingen”, “Erkinlik yo‘llari”, “So‘zlar” va boshqalar. Pyesalar: “Pashshalar”, “Berk eshiklar ortida”, “Iflos qo‘llar” va boshqalar. Maqolalar: “Ekzistensializm to‘g‘risida”, “Komunistlar va dunyo” va boshqalar.

Umuman, Jan Pol Sartrning avtobiografiyasi shunisi bilan ahamiyatliligi uning hayoti o‘z falsafiy qarashlari bilan mos keladi. Ya‘ni u o‘z nazariyasi bilan amaliyotini (hayotini) birlashtira olgan buyuk siymodir. Buni biz quydagi misollar yordamida tasdiqlashimiz mumkin. Uning ma‘shuqasi bo‘lmish Simonaga bo‘lgan munosabatini olaylik va yoki Nobel mukofotidan voz kechish hodisasini. Ushbu faoliyatning asosi bir narsaga borib taqaladi, u ham bo‘lsa “erkinlik” fenomenidir. Jan

Pol Sartr falsafiy qarashlari asosini ham mana shu fenomen tashkil etadi. Shu sababdan uni ijodi bilan tanishishdan oldin, uning hayoti va yashash tarzi bilan tanishib chiqsa maqsadga muvofiq bo'lardi bizningcha. Chunki amaliyot bilan bog'liq bo'lmagan bilim, haqiqiy bilim emas.

Jan Pol Sartr 30-yillarning oxirlarida hodisalar tabiati va ongning faoliyati haqida to'rtta falsafiy asar yozadi. Shu bilan birga "Ko'ngil aynishi" nomli romani (1938 yil) va "Devor" novellasi nashr qilindi. Ikkala asar ham Fransiyada yilning eng yaxshi asari deb e'tirof etildi.

"Ko'ngil aynishi" romanining bosh qahramoni Antuan Rokenten XVIII asrda yashagan allomaning biografiyasini o'rgana turib, bu dunyoda mavjudlik – be'manilik, ya'ni absurd, degan fikrga keladi. Biror e'tiqod topolmaganidan, tevarak atrofni o'z irodasiga bo'ysundira olmaganligidan ko'ngli ayniydi.

Rokentenning fikru-zikri faqat quyidagi fikrlar bilan band bo'ladi: "Qalbim tubida yashirin narsa yo'q, men vujudim va undan yengil pufakchalardek paydo bo'ladigan fikrlar doirasi bilan chegaralanganman. Xotiralarimni men hozirdan yarataman. Men hozirga uloqtirilganman, unda qoldirilganman. Behuda o'tmishim ketidan chopaman, o'zimni o'zimdanda, hozirdan xalos qilolmayman." Qahramon ta'kidiga ko'ra, odam ixtiyorida hozir bor, u hozirda yashaydi, hozirda yashash uning qismatidir. O'tmish quruq o'y, undan hayot qurib bo'lmaydi, kelajak esa mavhum, mavhum narsaga intilish o'z o'zini aldashdir [Саптр, 1987:89]. XVIII asrda yashagan Markiz de Rolbon tarixini o'rganishga va uning hayotini tiklashga ahd qilgan Rokenten oldidagi oppoq qog'ozga tikiladi. Keyin nimalarnidir yozgandek bo'ladi, so'zlar siyohi quriydi, ular qog'ozga singib, muallifdan uzoqlashadi. Hatto, so'zlar va qog'oz uyg'un birlikni tashkil etib muallif hayoliga, o'yi va tasavvurlariga qarshi chiqadi. Bir necha daqiqa oldin o'z o'zi uchun mavjud qog'oz va unga bitilgan so'zlar o'tmish qa'riga ko'miladi. Ushbu o'tmishni ushlab bo'ladimi? Umuman, o'z o'tmishini ushlab bo'ladimi? Yo'q. "Qanday qilib, - deydi u, o'z o'tmishini ushlab bo'lmagan men boshqa birovning o'tmishini, tarixini tiklashga umid qilishim mumkin?". U hasratda yon atrofga tikiladi: stol, kalishlar, oynaklar, rasmlar, pardalar shu onda mavjud. "Menga hozirning haqiqati, tabiati ayon bo'ldi, - degan xulosaga keladi Rokenten, - u hozirdagina mavjud, hozirda yo'q narsa mavjud emas.

"O'tmish bor emas. U - yo'q, butunlay yo'q... Endi men angladim, zohiran hozir bor narsa mavjuddir, undan keyin esa... Hech nima". [Стретен, 2005:18]

Bu absurd holat haqida O'zbekiston faylasuflaridan bo'lmish Viktor Alimasov quyidagi fikrlarni aytib o'tadi. "Aslida, bu shaxs fojiasi! Faqat hozirni, shu onni tan olib o'tmishdan ham, kelajakdan ham voz kechish yoki bo'lmasa, ulardan qochish hech kimga najot keltirmagan. Faqat his tuyg'uga tayangan kishi shu ondan

boshqasini anglashga, idrok etishga qodir emas, hozir unga yakkayu yagona borliq, imkon bo‘lib ko‘rinadi. O‘tmish o‘z holicha o‘tmish bo‘lolmaydi, ro‘y bergan voqealar, kechinmalar, ehtiroslar to‘qnashuvi hozirni o‘tmishga aylantiradi va o‘tmish reallik kasb etadi. Vaholanki, qahramonda ushbu uyg‘unlikni his qilish yo‘q. Natijada uning hayoti ham o‘z ma‘nosini yo‘qotadi”. [Alimasov, 2007:106]

Rokenten mulohazalarining oxirida shunday fikrga keladiki, o‘z mavjudligiga ma‘no berish uchun roman yozish kerak ekan. Jan Pol Sartr fikricha, hayot be‘maniligini yengib o‘tishning ijodan boshqa yo‘li yo‘qdir. Bunga boshqalarning irodasi ham, aqli ham yetmaydi. Uning bu fikrga kelishiga bizningcha inson faqatgina yaratish va yoki ijod bilan shug‘ullansagina, boshqa insonlar amal qiluvchi kundalik mexanik xatti harakatlardan qutuladi degan g‘oya sabab bo‘lgan bo‘lsa ajab emas.

Jan Pol Sartrning 1943 yilda yozilgan “Pashshalar” nomli pyesasi ham falsafiy mazmunga ega. Unda yunon mifologiyasidagi Orest voqeasini o‘zgartirib, ekzistensializm haqida bahs yuritiladi. Orest Gamlet tipidagi shaxs, otasining qotillari o‘z onasi va uning jazmanini o‘ldiradi, bu gunohi uchun Zevs oldida tavba qilishdan bosh tortadi. Buni u o‘z xatti harakatini erkin tanlash huquqi bilan oqlashga muvaffaq bo‘lib, jazodan qutulib qoladi. Ekzistensializm nazariyasiga binoan “axloq” obyektiv hodisa emas, shuning uchun odamlar tanlash huquqiga, ya‘ni “borliq o‘zim uchun” degan huquqqa ega. Orest ana shu huquqni ko‘zda tutadi. Pyesa mutlaq erkinlikni targ‘ib qiladi. Buni tushunib qolgan Germaniya hukumati uni sahnalashtirishga ruhsat bermaydi.

“Berk eshiklar ortida” pyesasi uch persanajning jahannamdagi qilgan suhbatidan iborat. Suhbatning mazmuni yana o‘sha nazariya – ekzistensializmga borib taqaladi. Unga ko‘ra, mavjudlik mohiyatdan oldin sodir bo‘ladi, odamning fe‘l atvori sodir qilingan harakatlarga qarab shakllanadi: botir odam hal qiluvchi daqiqalarda (“ekzistensial ong”da) jur‘atsizlik qilsa, demak u qo‘rqoq. Ko‘pchilik odam o‘zini, atrofdagi odamlar qanday qabul qilishsa, shunday qabul qiladi, deb hisoblaydi Jan Pol Sartr. Xuddi personajlardan birining gapidek: “Do‘zax, bu – boshqa odamlar”.

Shuningdek, Jan Pol Sartrning “Borliq va hech narsa” falsafiy asari fransuz yoshlari uchun o‘ziga xos Injil bo‘lib qoldi. Faylasufning ushbu asarda yozishicha “ong” degan sof “narsa”ning o‘zi yo‘q, faqat tashqi dunyoni, atrofimizdagi narsalarni “anglash” bor. Odamlar o‘z xatti-harakatlari uchun faqat o‘zlari oldida javob beradilar. Chunki har qanday harakat, odam o‘zi uchun hisobot beradimi, yo‘qmi, bundan qat‘iy nazar, qandaydir qimmatga ega.

Jan Pol Sartr o‘zining 30-yillarda Ispaniyada ro‘y bergan g‘alayonli voqealarga bag‘ishlab yozgan “Devor” (1939 yil) nomli hikoyasida ham, insonning “chegara” holatidagi, ya‘ni o‘lim va hayot o‘rtasidagi holatini tasvirlab berishga harakat qiladi.

Bu hikoya ko'proq inson ruhiyati bilan bog'liq jarayonlarga bag'ishlangan, desak xato bo'lmaydi. Ya'ni hikoyada bosh qahramon Pablo Ibbiyeta va uning ikki sherigini o'lim oldidan o'zini tutishi, ularga qilingan noinsoniy munosabatlar, tiriklik haqidagi tasavvurlari, hayot ma'nosi haqidagi fikrlari, narigi dunyo haqidagi hayollari va oxir oqibat absurd holatiga tushib qolishlari muallif tomonidan juda yuksak mahorat bilan yoritiladi.

Pabloning qamoqxonadagi quyidagi hayollaridan ham uning ruhiy holatini payqash unchalik qiyin emas: "...Bir kecha Granadadagi ko'cha o'rindig'ida yotib uxlaganim yodimga tushdi: uch kundan buyon tuz totmagan edim, alam ichida o'rtanar, sira o'lgim kelmasdi. Shularni eslab, jilmayib qo'ydim. Men Yuho sulloh kabi omad, xotinlar, erk ortidan yugurgandim qanchalar. Nima bo'ldi? Ispaniyaning xaloskori bo'lishni istardim, Pi-i-Margal qoshida sajda qilardim, anarxistlarga borib qo'shildim, odamlar orasida nutqlar aytdim; men bularni xuddi o'lim yo'qday o'ta jiddiy ado etdim. Shu daqiqalarda esa butun hayotim ikki kaftimda yaqqol turganday edi, shunda men, "Bular hammasi qanchalar razil yolg'on!" deb o'yladim. Mening hayotim sariq chaqalik ham emas ekan, zero, u oldindan qurbonlikka keltirilgan edi. O'zimdanda tinmay so'raganim so'ragan edi: mana shunday o'lib ketishimni bilsaydim, ko'chalarda daydib yurarmidim, xotinlar orqasidan sang'irmidim, yo'q unda men hatto jimjilog'imni ham qimirlatib qo'ymasdim...". [Captr, 2004:61-62]

Umuman, Jan Pol Sartr ijodi bevosita inson taqdiri, yashash falsafasi, ruhiy holatlari, hayot ma'nosi, iroda falsafasi, solipsizm, freydizm, individualizm, nigilizm, antik davr mifologiyalari, gumanizm va shu kabi ta'limotlar va yoki dunyoqarashlar majmuasi, desak xato bo'lmaydi. Aynan mana shu jihatlari bilan ham uning asarlari biz uchun qimmatlidir.

1946 yilda nashr etilgan "Ekzistensializm – bu gumanizm" nomli falsafiy essesda Sartr ekzistensializm ta'limotini ilk bor nima ekanligini tushuntiradi. Boshqa barcha ekzistensialistlardan farqli jihati shundaki, Sartr o'zini ochiqchasiga ekzistensialist ekanligini e'tirof etadi va o'zining shaxsiy hayotiy pozitsiyasini ilmiy asoslab beradi. Sartr bu falsafiy esseni 1945-yil 29-oktabrda Parijda o'qigan xuddi shu nomdagi ma'ruzasi asosida yozgan. XX asrning 50-60 yillarida ekzistensializm munozaralarida ta'sirchan va mashhur boshlanish nuqtasi bo'lgan bu asar faylasuflar, jumladan Sartrning o'zi tomonidan keng tanqid qilindi va keyinchalik unda bildirilgan ba'zi fikrlarni rad etdi. Ammo bu asardagi fikr-mulohazalarning bugungi ekzistensialistlarning ham rivojida ta'sirini yaqqol his etish mumkin.

Unda dastlab Sartr ekzistensializm ta'limotini uning sha'niga aytilgan qator ta'nalardan himoya qilish istagidaligini aytadi va Fransiya hamda butun Yevropada ijtimoiy-siyosiy mavqeyga ega bo'lgan harakatlarning e'tirozlariga qarshi

mulohazalarini keltiradi. Umidsizlik falsafasi, burjuacha hashamatparastlik, insonning qabihligi, tubanligini ta'kidlovchi va go'dak tabassumini unutilib qo'ygan oqim, abadiy qadriyatlarni barbod qilib, boshboshdoqlikdan boshqa hech narsani qoldirmaydigan ta'limot sifatida qaralyotgan ekzistensializmni himoya qilib chiqadi.

Ikkita Jahon urushining oqibatlarini o'z tanasida his qilgan Yevropa va uning markaziy hududida joylashgan Fansiya turli balandparvoz ta'limotlardan charchagan edi. Kelajakka yangi umidlarni berishga intilayotgan ilg'or ta'limotlarga ishonchsizlik bilan qarar edi. Turli ta'limotlarning bosimi ostida qolgan inson o'z erkinligini ozod qilishi uchun najot kutayotganligini Sartr va uning tarafdorlari ko'ra bildi. Ekzistensializm ta'limoti orqali insonni erkinlikka intilish uchun isyon qilishga ham undadi. Insonni ozod qilish uchun dinning bosimiga ham qarshi kuch topadi.

“O'z navbatida yana nasroniylar bizga insoniy hatti-harakatlarning realligini hamda ahamiyatini inkor etishimizni ta'na qiladilar, go'yo biz ilohiy aqidalaru abadiy qadriyatlarni barbod qilib, boshboshdoqlikdan boshqa hech narsani qoldirmaymiz: Har kim bilganini qilishga ixtiyor berilgan, boshqalarning qarashlari va qilmishlarini qoralashi mumkin emas.

Har qanday holatda ham, biz, ekzistensiyachilik deganda, eng avvalo, insonga hayot kechirish imkonini beradigan va bundan tashqari, har qanday haqiqat hamda har qanday faoliyat ma'lum muhit va insoniy subyektivlikni taqozo etishini ta'kidlaydigan ta'limotni tushunamiz” [Sartr, 1997:181] – deb yozadi Sartr. Sartr himoya qilgan insoniy subyektivizm ekzistensialistlarning deyarli barchasi tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Ekzistensialistlar keng ma'noda bir falsafiy oqimda bo'lsada, bir-birlarini inkor qilishga urinishlarining o'zi ularning erkinlikka intilishlarini ifodalaydi. Masalan, rus ekzistensialist faylasufi Nikolay Berdiyayevning “Mening falsafamdagi o'ziga xoslik eng avvalo shundaki, men unga borliqni emas, erkinlikni asos qilib oldim” [Бердияев, 1991:56] – degan fikridan ko'p narsani anglab olish mumkin.

Falsafada ekzistensializm ontologik ta'limot sifatida borliq, mavjudlik haqidagi mulohaza yuritsada uning asosiy kategoriyasi hisoblangan ekzistensiya inson borlig'ini ifodalashi bilan insoniy subyektivizmga to'g'ridan to'g'ri murojaat qiladi, ammo Sartrning insoniy subyektivizmi solipsizm emas. U ekzistensialistlarni solipsizmga ayblashlariga ham qarshi chiqib mulohazalarini chuqur tahlil qilib o'tadi. Garchi Sartr subyektivizmi Berkli idealizmidagi subyektivizmining eng keskin ko'rinishidan farqlansada, haqiqatning, ijtimoiy, diniy, axloqiy qadriyatlarining sof subyektivligi, ularning mutloq ahamiyat kasb etishini inkor qilish edi.

Sartr o'zi mansub bo'lgan falsafiy oqimni ikki xil ko'rinishini ajratadi; nasroniy ekzistensiyachilar – Yaspers, Gabriel Marsel, dahriy ekzistensiyachilar – Xaydegger,

fransuz ekzistensiyachilari (“Tan modern” jurnali atrofida yig‘ilgan Sartrning shogirtlari va izdoshlari A.Malro, A.Kamyu, M.Merlo Pontilar). Sartr o‘zini dahriy ekzistensiyachilar qatorida deb bildi [Sartr, 1997:182]. Ammo bu ikki guruhdagilarning deyarli barchasi inkor etdi.

Sartr nasroniy va dahriy ekzistensiyachilarni bir maslak birlashtirib turishini yozadi, ya’ni, “faqat tiriklik(mavjudlik) mohiyatdan avvaldir yoki, istasangiz, masalaga subyektdan kelib chiqib yondoshish” maslagidir. Ba Ekzistensializmning eng asosiy va birinchi tamoyili bo‘lgan “mavjudlikning mohiyatdan oldin” kelishini tushuntiradi.

Dahriy ekzistensializm ta’limotini himoya qilib Sartr quyidagilarni yozadi:

“Ekzistensiyachilik barcha xulosalarni izchil dahriychilikdan chiqarishga urinishdan boshqa narsa emas. U aslo umidsizlikka girifdor qilishga intilmaydi. Biroq, nasroniylar fikrlaganidek, har qanday e’tiqodsizlik umidsizlik deb atalsa, unda aynan to‘ng‘ich umidsizlik – ekzistensiyachilikning ibtido nuqtasidir. Ekzistensiyachilik – o‘zini Xudo yo‘qligini isbotlashga sarflaydigan dahriychilik emas” “... Bu Xudoning borligiga ishonamiz degani emas – masalaning Xudoning bor-yo‘qligida emas. Inson, hech narsa, hatto Xudo bolligining ishonchli isboti ham, uni o‘zidan o‘zini qutqara olmasligiga ishonch hosil qilmog‘i va o‘zini o‘zi topmog‘i zarur. Shu ma’noda ekzistensiyachilik bu hayotbaxshilik, harakar haqidagi ta’limotdir.” [Sartr, 1997:193]

Mavjudlik mohiyatdan avval (fransuzcha: *l’existence précède l’essence*) degan fikr ekzistensializmning markaziy da’vosi bo‘lib, u narsaning mohiyati (tabiati) uning mavjudligidan ko‘ra asosiyroq va o‘zgarmasdir, degan an’anaviy falsafiy qarashni o‘zgartiradi. Ekzistensialistlarga ko‘ra, inson o‘z ongi orqali o‘z qadriyatlarini yaratadi va o‘z hayotining ma’nosini belgilaydi, chunki inson hech qanday o‘ziga xoslik yoki qadriyatga ega emas. Bu o‘ziga xoslik yoki qiymat shaxs tomonidan yaratilishi kerak. Ularni tashkil etuvchi harakatlarni qo‘yish orqali ular o‘zlarining mavjudligini yanada muhimroq qiladi.

Sartr uchun “mavjudlik mohiyatdan avval” g‘oyasi nafaqat o‘zining ekzistensial tafakkurini yoki o‘zining ekzistensializm versiyasini, balki o‘zini ekzistensial deb e’lon qiladigan har bir tafakkur yoki falsafani ham belgilaydi va hal qiladi. Garchi Sartr keyinchalik o‘zini va o‘z tafakkurini ushbu bayonot va uning oqibatlaridan ajratishga harakat qilgan bo‘lsa-da, bu ekzistensializm va har qanday noteistik ekzistensial tafakkurning eng ko‘p iqtibos qilingan, takrorlangan va iqtibos keltiriladigan ta’rifiga aylandi.

“*Ekzistensializm - bu gumanizm*” asarida Sartr -“inson o‘zi yaratgan narsadan boshqa hech narsa emas” va “inson tabiati yo‘q, chunki uni tasavvur qiladigan Xudo

yo'q" ekan, mavjudlik mohiyatdan oldin bo'lishi kerakligini aytadi. Demak, insonlar dunyoda mavjud bo'lgan holda o'z qarorlari, xatti-harakatlari, fikrlari va tanlovlari orqali o'zini belgilaydi, qaror qiladi, shakllantiradi va belgilaydi, ya'ni inson avvalo dunyoda mavjud bo'ladi, keyin esa o'zini o'zi belgilaydi va tanlaydi.

Sartr formulasi kelib chiqishiga sabab Xaydeggerning *"Vaqt va borliq"* asari bo'lib, u yerda Xaydegger "Dazeynning mohiyati uning mavjudligidadir" deydi. Shunga qaramay, Xaydegger ham, Sartr ham borliq va mavjudlik deganda nimani nazarda tutayotgani o'rtasida farq bor, chunki *"Gumanizm haqida maktub"* da Xaydegger o'z fikrini Sartrning borliq tushunchasidan, uning ekzistensializmidan va ekzistensializmning o'zidan uzoqlashtiradi. [Хайдеггер, 1993:196-201]

Sartr siyosiy faoliyat bilan ham shug'ullanuvchi faylasuf sifatida o'zining ambitsiyalariga ega edi va aynan shuning uchun "mavjudlik mohiyatdan avval" g'oyasi bu g'oyaning aksini ifodalovchi an'anviy falsafiy qarash bo'lgan essensializmga qarshi chiqdi. Essensializm – obyektlarning o'ziga xosligi uchun zarur bo'lgan atributlar to'plamiga ega bo'lgan qarashdir. Ilk g'arb tafakkurida Platon idealizmi hamma narsa shunday "mohiyat"ga, ya'ni "g'oya" yoki "shakl"ga ega, deb hisoblagan. Essensializm boshidanoq bahsli edi. "Parmenidlar" dialogida Platon Sokratning bu tushunchani shubha ostiga qo'yishini tasvirlab, agar biz har bir go'zal narsa yoki shunchaki harakat bir mohiyatdan iborat degan fikrni go'zal yoki adolatli deb qabul qilsak, "soch, loy uchun alohida mohiyatlarning mavjudligini ham qabul qilishimiz kerak" degan fikrni bildiradi, va shu o'rinda "axloqsizlik"ni ham mohiyati bor deyishlik shubha ostiga olinadi. Aristotel "mohiyat" atamasini kategoriyadagi narsalar umumiy bo'lgan va ularsiz bu toifaga a'zo bo'la olmaydigan narsalarga nisbatan qo'llagan (masalan, ratsionallik insonning mohiyatidir; aqlsiz mavjudot odam bo'lolmaydi). Bertran Rassel Aristotel falsafasini tanqid qilar ekan, uning mohiyat tushunchasi metafizikaga faqat og'zaki qulaylik bo'lgan narsani ko'chirdi va u til xususiyatlarini dunyo xususiyatlari bilan aralashtirib yubordi, [Bertrand Russell, 1991:82] deydi. Darhaqiqat, narsaning "mohiyati" bu belgilovchi xususiyatlardan iborat bo'lib, ularsiz biz uning nomini ishlata olmaymiz. Mohiyat tushunchasi "umidsiz chalkash" bo'lsa-da, u hozirgi zamongacha har bir falsafaning bir qismiga aylandi. Hatto absurdizm ham.

Essensializm, keng ma'noda, mohiyatning ustuvorligini tan oladigan har qanday falsafadir. "Mavjudlik"ni asosiy voqelik deb hisoblaydigan ekzistensializmdan farqli o'laroq, essensial ontologiyaga metafizik nuqtai nazardan yondashish kerak. Empirik bilimlar munosabatlar olam tajribasidan ishlab chiqiladi, uning tarkibiy qismlari va atributlari intellektual qurilgan qonunlar nuqtai nazaridan aniqlanadi va o'lchanadi.

Essensial ontologiyaga qarshi ekzistensial ontologiya bir qator zamonaviy ijtimoiy munosabatlarning bahsli mavzusida yotadi.

Sartr ateistik pozitsiyada turib “XVIII asr faylasuflarining dahriyligi Xudo tushunchasini yo‘qotdi, lekin mavjudlikdan oldin mohiyat kelishi haqidagi g‘oyani yo‘qqa chiqarmadi.” [Sartr, 1997:183] – deb Didro, Volter va Kantni tanqid qiladi. Uning dahriy ekzistensializmi nuqtai nazari markazida inson tabiati turadi. “...inson avval mavjud bo‘ladi, ko‘zga ko‘rinadi, dunyoga keladi va faqat shundan keyingina muayyanlashadi” deb ta’kidlaydi.

Sartr mansub bo‘lgan dahriy ekzistensializmining gumanistik mazmuni aynan manashu birinchi tamoyildan boshlanadi. Ya’ni, inson narsa-buyummas-ki uning mavjudligi mohiyatidan avval bo‘lsa. Inson avvalo mavjuddir, so‘ngra o‘z ixtiyori bilan o‘zini-o‘zi loyihalaydi. Har bir inson o‘z subyektiv kechinmalari orqali loyihalaydi. Bu uning insoniy subyektivligidir. Inson qandaydir tashqi ijtimoiy loyihaning mahsuli emas.

Sartr o‘zining falsafiy ta’limotining keyingi asosiy tamoyilini erkinlik va mas’uliyat masalasiga qaratadi. Inson o‘z mavjudligi asnosida hayotini loyihalashda mutloq erkinlik. Erkinlik inson tomonidan ixtiyoriy tanlov asosida harakatlanadi. Ammo bu erkinlik haqiqatdan anglangan mavjudlikdan boshlansa unda albatta inson o‘zining borligi uchun mas’uldir.[Sartr, 1997:183] Sartrning ta’kidicha, ekzistensiyachilik birinchi navbatda har qanday insoning hukmiga uning borligini havola qiladi va mavjudligi uchun to‘liq mas’uliyatni uning o‘ziga yuklaydi.

Sartrning so‘zlariga ko‘ra, “inson birinchi navbatda mavjud bo‘ladi, o‘zi bilan uchrashadi, dunyoda o‘zini namoyon qiladi va keyin o‘zini (mohiyatini) belgilaydi”. Shunday qilib, Sartr “deterministik asoslashlar” deb ataydigan narsalarni rad etadi va odamlar o‘zlarining xatti-harakatlari uchun javobgar bo‘lishlari kerakligini ta’kidlaydi.

Sartr ekzistensializmida insoniy subyektivizm shaxsiy subyektivizmdan farq qiladi. Shaxsiy subyektivizm o‘z-o‘zi uchun mas’ul bo‘lsa, insoniy subyektivizm butun insoniyat uchun mas’uldir. Aynan shu ma’noda inson o‘z erkinligini maksimal tarzda ifoda etishga harakat qilsada uning chegarasi shundaki, u o‘z o‘zini tanlash orqali butun insoniyatni ham tanlaydi va shundan mas’uliyat yuklaydi. Demak, Sartrning erkinlik falsafasi mas’uliyat bilan chegaralanadi. Individ va sotsiumni, shaxs va jamiyatni, inson va insoniyatni aynan anashu mas’uliyat birlashtiradi va har bir inson o‘z o‘zini mavjudligini topar ekan, mavjudligiga ma’no berish yo‘lida o‘z o‘zini erkin loyihalar ekan u hech qachon insoniyatga zid moyiyatni tanlamaydi. Bunga ekzistensial mas’uliyat yo‘l qo‘ymaydi. Chunki o‘z mavjudligini topgan inson hech qachon yovuzlikni tanlamaydi. Agar inson tanlagan mohiyat yovuzlik bo‘lsa

eng avvalo mavjudligini yo‘q qilishga qaratilgan bo‘lar edi. Bu mohiyat o‘z mavjudligini anglamagan insonda yuzaga kelishi mumkin xolos. Buni Sartr bir necha misollar bilan tushuntiradi. [Sartr, 1997:183-184]

Ekzistensial mas‘uliyat ekzistensialist adiblarning adabiy asarlarida “xavotir”, “qo‘rquv”, “umidsizlik”, “o‘z holiga tashlab qo‘yilgan” singari tuyg‘ularni aks ettirish tarzida chaqiriladi. Ko‘pincha ekzistensializm umidsizlik falsafasi deb noto‘g‘ri ifodalanishiga ham aynan shu sabab deb bilamiz. Aslida bu falsafiy metod ko‘rinishidadir.

Agar ekzistensial mas‘uliyat bo‘lmasa ekzistensial erkinlik haqiqiy ekzistensial mavjudlikni topmaydi. Buni Sartr misollar yordamida tushuntirishga harakat qiladi. Masalan, shunday deb yozadi: “Aldayotgan kishi, hamma ham shunday qiladi-ku, deb o‘zini oqlaydi, - u vijdoniga xilof yo‘l tutadi, chunki sodir bo‘lgan bu yolg‘on yolg‘onga universal qadriyat berayotganligini anglatadi”. [Sartr, 1997:184]

XULOSA

Sartrning erkinlik falsafasiga ko‘ra, har bir inson erkin bo‘lishga majbur, ya‘ni, aslida bu erkinlik katta mas‘uliyatni yuklayotganligini anglashi kerak. Har bir inson boshqalarga namuna bo‘ladigan qilmishlarni amalga oshirishga majbur. Manabu Sartr aytmoqchi bo‘lgan insoniy subyektivizmning ekzistensial mas‘uliyatidir.

Sartr ekzistensializmida erkinlik mavjudlikning zaruriy sharti va uni insondan hech kim hech qachon olib qo‘ya olmaydi. Ba‘zi faylasuflar Sartrning erkinlik falsafasi radikal xarakterga ega deb bilishlariga qarshimiz. Uning falsafasidagi insoniy subyektivizm radikal erkinlik emas, balki mas‘uliyatli erkinlikni e‘tirof etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Стретерн, Пол. Сартр за 90 минут. - Москва: АСТ АСТРЕЛЬ, 2005 -с.10
2. Фалсафа. Қомусий луғат . –Тошкент: Шарқ, 2004. –б.371.
3. Сартр Ж.П. Тошнота. Роман.// Иностранная литература, 1987, №7.
4. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. –б.106.
5. Сартр, Жан Пол. “Девор” хикоя И.Ғофуров таржимаси . “Тафаккур” журнали, 2004/3 сон.
6. Sartr, Jan Pol. Abdulla Sher tarjiması. Ekzistensializm to‘g‘risida. Jahon adabiyoti. 1997. 5-son.
7. Бердияев, Н.А. 1991. Самопознание. Москва. Книга. стр. 56.
8. Хайдеггер, М. Письмо о гуманизме.// Хайдеггер, М. Бытие и время. М., 1993. стр 196-201.

9. Bertrand Russell, (1991). *A History of Western Philosophy*, London: Routledge, 82 p.
10. Эргашева, Ю. (1998). Культура Узбекистана: состояние, тенденции и проблемы развитие (50-60-е годы). *Автореф. на соиск, доктор канд. истор. наук.–Т.*
11. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). Ekzistensializmda beshta asosiy mavzu. *Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi*, 2(1), 973-977.
12. ЭРГАШЕВА, Ю. А. (2017). Формирование национальной модели образования в Узбекистане за годы независимости. *Alma mater (Вестник высшей школы)*, (9), 86-89.
13. Ergasheva, Y. A. (2016, January). The experience of reforming and developing the education system in modern Uzbekistan. In *International Scientific and Practical Conference World Science* (Vol. 5, No. 2, pp. 14-17).
14. Abdurasulovich, D. G. O. (2023). The Question of Moral Selection in French Ecclesialism. *European Journal of Pedagogical Initiatives and Educational Practices*, 1(8), 42-44.